Өзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы билим министрлиги

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Гуманитар факультети

Кафедра: «Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан тарийхы»

Пән: «Қаракалпакстан тарийхы»

Тема: «Қарақалпақлардың келип шығыўы. Халық болып қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы»

Р Е Ф Е Р А Т

Қабыллаған: доц. А. Қудияров

Орынлаған: А. Исламова тарийх қәнигелиги 3 а -курс студенти

Нөкис 2010

Тема Қарақалпақлардың келип шығыыўы. Халық болып қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы.

ЖОБАСЫ

1. Қарақалпақлардың келип шығыыўы ҳаққында тарийхый дереклер. Түслик ҳәм шығыс Арал- қарақалпақлардың әййемги ата маканы
2. Қарақалпақлардың ата бабалары түслик Аралдан көшиў себеплери.
3. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи. Ол ҳаққында тарийхый ҳәм фольклорлық дереклер. Қарақалпақлардың әййемги ата маканына кайта қонысласыўы.
4. Қоныс ҳәм турақ жай, кийим-кеншек ҳәм үй-үскене затлары.
5. Билимлендириў ҳәм илим, Аўызеки халық доретпелери. Әдебият ҳәм көркем өнер.

Ҳәр бир инсанның өзиниң туўылып өскен жери болады. Ол жерди ҳәр бир адам өзиниң ата маканың яғный ата журтым деп есаплайды. Ҳәр бир адамға тийисли ата журтты анықлаў онша қыйынға туспейди, ойткени онын кай жерде туўылып оскени, бәрҳә ядында турады ҳәм оз ишине узақ уақытларды алмайды, коп болса 70-80 жыллық дәўирде қамтыйды.

Ал енди улыўма бир тутас ханлықтың ата журтын анықлаў бул қыйын, ойткени, ол оз ишине жыллар емес, әсирлерди алады. Оны анықлаў ушын илимнин бир қанша тараўлары қатынасыўы керек. Мәселен, оның әййемги заманға тийисли тәреплерин анықлаў ушын археология, антропология, аўыз әдебияты, орта әсирлерге тийисли жағын анықлаўға жазба ҳәм тарийхый дереклер, этнография, тил илимлеринин қатынасыўы зәрүр.

Қарақалпақлардың этногенезин (келип шығыыўы), олардың дәслепки пайда болған ата маканларын белгилеўде атақлы археолог, профессор С.П.Толстов, профессор Г.А.Федор-Давыдов ҳәм В.Н.Ягодиннин, антрополог профессор А.И.Ярхонын, белгили шығысты изертлеўши менен

Х.Е.Есбергеновлардың, белгили тилши Н.А.Баскаков, Д.О. Насыров, У.Х. Хамидовлардың жазған мийнетлери, бердах шайырдың IШежиреI си улкен әҳмийетке ийе болды. Усы айтылған ҳәм басқада алымлардың изертлеўинин нәтийжесинде бугинги куни не деген менен, қарақалпақ халқының этногенези бир қанша анықланды, ата журты белгили болды.

Қарақалпақ халқының әййемги заманлардан бери ата журты, ата маканы усы ҳәзирги Қарақалпақстан республикасының жайласқан жери. Олар усы жерде, яғный Арал ҳәм Әмудәрья бойларында пайда болған ҳәм бир қанша жағдайларға байланыслы болинип кетседе, сон оз ата журтына қайтып келген.

Қарақалпақлар дәслеп бир неше қәўимлердин қурамынан итибар болып, әййемги заманлардан баслап ақ қәлиплесе баслаған. Олардың ен ески ата бабалары бизиң эрамыздың бурынғы биринши әсирде Аралдың кубла бойларында жасаған массагет қәўимлери. Массагетлердиң ози бир канша қәўимлерден ибарат болған. Солардың ишинде апасиаклар қәўими қарақалпақлардың тийкарын салыўда улкен роль атқарған. апасиаклар дийханшылық, мал шаруашылығы ҳәм онерментшилик пенен шуғылланған. профессор Т.А.Жданконын пикиринше, массагетлердин яғный апасиаклардың турмысында болған матриархатлық (аналық дәстур) дәстур қарақалпақ халқының IҚырық қызI дастанында жуда анық коринеди. Бул дастан ҳәзирги қарақалпақларды, озлеринин ески ата бабалары менен тиккелей байланыстырады. Демек әпсаналар бул қарақалпақлардын ен биринши аты (атамасы солай болған) десек те болады. Апасиаклардың белгилери - излери Әмудәрья бойларындағы әййемги заманларда салынған имаратлардан да табылған. Мәселен, бизин эрамыздың II-III әсирлеринде салынған. Хорезм патшаларынын IКараматлы сарайыI ҳәзирги Елликала районында жайласқан Топырақ қаланы салыўға коплеген қәўимлер қатынасқан. Қатынасқан ҳәм бир қәўим олери куйган гербишке оз тамғаларын ушырасады, мәселен. Конырат, костамғалы урыўының тамғасы

кос элип (катара кос таяк) кыпшак урыуының тамғасы анатак, коныраткарамойын урыўының тамғасы туғыр (Т-ҳәриби) мүйтен урыўының тамғасы шанышқы гезлеседи.

Соның менен катар, буган косымша т.а.Жданконың Топырақ қаланың сорайының дийўалларына салынған нағыслардың қарақалпақлардың қырлларын ҳәм кийимлерин безеден нағысларға сәйкес келеди. (Т.А.Жданко). Демек биз тек усы мағлыўматлардың озинен ақ апасиаклардың, яғный қарақалпақлардың ата журти әййемги заманлардан баслап ақ Арал ҳәм Әмудәрья бойлары болғанлығы ҳәм олар ески Хорезм мәмлекетинин сиясий-экономикалық турмысында улкен роль атқарған деген жуўмақ шығарыўымызға болады.

апасиаклар жасаған дәўирде Сырдәрьяның томенги жағынан аугасийлер қәуими жасайды, усы еки қәўим арасында тығыз қарым қатнас болған. Апасиаклардың тийкарында VII-VIII әсирлерде Әмудәрья бойындапеченеглер ауқамы пайда болады. Печенеклердиң пайда болыўы бул қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўиндеги екинши этап болып есапланады ҳәм печенег деген созди қарақалпақлардың екинши аты деўге болады. XI әсирдин ақырында печенеглер ауқамының жерлери Әмудәрьяның томенги жағынан, Арал бойларынан батысқа карай арал ҳәм Волга бойларына дейинги аралықларды оз ишине алған. Халық арасындағы анызларға қарағанда, олардың пайтахты Удияс қаласы болған.

Атақлы тарийхшыларымыз С.П.Толстов, П.П.Иванов ҳәм Т.А.Жданколардың пикирлери Арал бойындағы печенеклер озлеринин тәғдирин усы жердеги огузлар менен байланыстырылып, қарақалпақ халқының қәлиплесиўинин ен сонғы этирапына тийкар болған. Халық аузынан жазып алынған коплеген анызлар ҳәм кундеги қарақалпақлар менен туркменлердин кийим-кеншеликлеринин, саз намаларынын уксаслығы усы пикирди тастыйықланды. Солай етип, қарақалпақлардың ен сонғы биротала халық болып қәлиплесиўи де усы Арал ҳәм Әмудәрья бойларында болады.

Шығыс печенеклердин ІқарақалпақІ деген атамаға ийе болыўы ды усы дәуиирге туўыры келеди.

Шығыс печенеклердин яғный қарақалпақлардың копшилик болеги Арал бойларында Әмудәрьяның томенги жағында жасайды ҳәм Хорезм халықлары менен бирге XI-XIV әсирлерде болып откен сиясий уақыяларға белсене қатынасады.

Бирақ әғәҳ-әғғә жылларындағы Шынғысханның Хорезмге топылыўы барлық арал ҳәм Әмудәрья, Сырдәрья бойларындағы еллерди апатшылыққа ушыратты. Хорезмде жасаган жергиликли халықлар басқыншыларға қатты қарсылық корсетти. Бирақ монголлар қарсылық корсеткенлерди аямастан қырды. Ургениш халқын қырыў менен бирге шекленбеген Шынғысхан, суў тасқынынан корган турган Әмудәрьяның жағасындағы қашыны бузып жиберип, каланы суўға алдырады. Сонын менен бирге Хорезмнин коплеген каналларын истен шығарады. Усынын нәтийжесинде, Әмудәрья Сарықамысқа қарай бурлып ағып кетеди. Ургеништен баслап Арал тенизи аралығындағы жерлерге суў бармай қалды. Әмудәрьяны суўытнизге де ақпай қалды. Усының нәтийжесинен XIV әсирдиң ортасында дәрьяның тенизге қуятуғын жерлери халықтан путкиллей босап қалды.

Бул жағдай узақ жыллар даўам еткен, ойткени 1370-1388 жыллар арасында Темур Хорезмге бес мәртебе топылыс жасаған. Сол уақытлары жана тикленип киятырған Хорезмнин суўғарыў тармақлары тағы қыйратылып, Әмудәрья Сарықамысқа сарықамыс арқалы Узбайға ағыўын даўам етеди. Сонлықтан еки-уш әсир даўамында Әмудәрьяның томенги жерлеринде халық жасамаған. археологлар усы аралықтағы дәуирге (XIV-XVI әсирлердин аралығына) тийисли хеш қандай естеликти таба алмады. Бул жерлердин шолистанға айланыўы ҳәм Аралдың суўының дәрежесинин томенлеп кетиўи Хорезмнин хаўа райын, экологиялық жағдайын ауырлатып жиберген болыўы алған. Бирақ хаўа райы жаман болғанлықтан, ол жерлерди

таслап кеткен. (П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии. Москва ә9өҳ. ққ бет)

Демек Аралдың ҳәтте нқ белгиге томен тусиўинин ози де Әмудәрья бойларының тәбиятына, ондағы тиришиликке жаман тәсирин тийгизген. Мине усы себепли, XIII-XIV әсирлерде қарақалпақлар Аралдың кубла тәрепинен ҳәм Әмудәрьяның томегижағынан кошип кетиўге мәжбур болған.

Қарақалпақлар XV әсирдиң екинши ярымына дейин Ноғай хнлығының қурамында болады.

Дерлик жуз жыл шамасында қарақалпақлар Ноғай ханлығының қурмында болады. Олар озлеринин анызарында Арал, Әмудәрья бойларында жасағанлығы менен бир қатарда ҳәзирги кундеги Ноғайлар ханлары ҳәм мырзалары Едиге, Орысбай, Орманбет бийлерге байланыслы жыллар ҳәм ертеклер коп ушырасады.

XV-XVI әсирлердин арасында Ноғайлар аўқамының ишинде қарақалпақлардың тили ҳәм мәдениятының тийкарғы белгилери қәлиплеседи.

XVI әсирлердин екинши ярымында Ноғай ханлығы улкен апатшылықларға ушырайды. әөөү жылы Россия Астрахань ханлығын жаўлап алады. Буннан кейин Ноғай мырзаларынын арасында тартыс, оз-ара урыс жәнжәл басланады. Онын устине еки жыл катарына ханлыкта егинлер писпей калып, елди апаршылық болады. Усының нәтийжесинде ханлықтағы халықлардың басып копшилиги басқа жақларға кошип кетти. Усы жағдайларда байланыслы қарақалпақларда Ноғай ханлығының Сырдәрья бойларына кошип келеди. Б.А.Ахмедов қарақалпақлардың әөўҳ ҳәм әөҳғ жыллары Бухара ханлығындағы сиясий греслерге белсене катынасханлығын корсетеди.

Солай етип, шығыс Европадағы қарақалпақлардың тийкарғы болеги XVI әсирдин екинши ярымында озлеринин бурынғы ата журты Әмудәрья бойларына бара алмай Сырдәрья келеди. Ойткени уақытлары Әмудәрьяның

томенги жағы, еле де суўсыз еди. Тек VII әсирдин басларында ғана Әмудәрья өзиниң бурынғы аққан изине бурылып Арал тенизине куя баслайды.

Сырдәрья бойларындағы қарақалпақлар XVI әсирдиң екинши ярымынан, XVIII әсирдин екинши ярымына дейин Аралдың кун шығыс жағаларынан Сыдәрьяны бойлап туркстан қаласына дейинги аралықта жайласқан. Олар қазақлардың киши жуз, орта жузинин ханларына сиясий жақтан ғәрезли болған. Оларға салық толеп турған. Сонда да қарақалпақлар озлеринин мәмлекетине, ханлығына ийе болған. Мәселен, тарийхый дереклер бойынша олардың әү9ңжылы Табурчук Султан, әў09 жылы Кайыпхан, әўғғ жыллары Ешмухаммед хан деген ханлары болған. Ханларын қарақалпақлар Шынғыс ханның әўладларынан, ақ сүйек торелерден сайлаған.

XVII әсирдин басында Әмудәрья өзиниң бурынғы аққан изинен бурылып, аралға куяды ҳәм оның туслик тәрепин яғный әййемги қарақалпақ жерлерин суўландыра баслайды. Усыған байланыслы қарақалпақлардың арасында оз ата журтына барыў-каытйў ҳәрекети пайда болады.

XVIII әсирдиң екинши ярымынан баслап, Сырдәрья бойында жасаўшы арақалпақларда Әмудәрья бойларына келе баслайды. Солай етип жуўмақлап айтқанда, қарақлапақлардың әййемги заманлардан берги, яғный бизиң эрамыздан бурынғы екинши әсирден, бизин эрамыздың XVI әсирине дейин жасаган ата журты, ҳәзирги күнги жасап атырған жерлери, яғный Әмудәрья ҳәм Арал бойлары болған. Олар усы жерде халық болып қәлиплескен.

Әмудәрьядағы суў тысқанларына ямаса суўдын кемтарыслығына байланыслы, қарақалпақлар коныс мәканларын озгертип отырған.

Сондай-ақ феодаллық урысларда қарақлапақларды кошпели турмыс кешириўге мәжбурлеген. Сонлықтан қарақалпақлар ушын ерте уақытлардан баслап ақ комплексли хожалық шаруашылық, дийханшылық пенен басшылықлар тән болыўына байланыслы, олардың тийкарғы турақ жайы қара үй болған.

Қарақалпақлардың тийкарғы болеги ауылларда жасаған, ауыл әддеттигише бир нешше онлаған, айырым ауыллар ғ00 ҳәм оннанда кобирек уйлерден қуралған.

Қара үә менен бир қатарда қарақалпақларда ылайдан салынған жайларда ерте заманлардан баслап ақ болған.

Қарақалпақлардың кийимлери айрықша озгешеликлери менен айырылып турады. Қарақалпақлардың ески кийимлеринде тек Орта Азия ҳәм

Қазақстан ханлықларының кийимлери менен уқсаслық коринип қоймастан, ал Урал ҳәм Волга бойы халықларының бир қаншаларының кийим-кеншеликлеринде уқсаслық сезиледи.

Қарақалпақлар Кийимлерди уй ондирисинин онимлериҮ пахта гезлемесинен, кендир жип гезлемесинен таярланған. Олар озлеринин колдан тоқыған гезлемелеринен тысқары озбек ҳәм тәжиклер тәрепинен тоқылған, және Бухара ҳәм Хийўадан алып келинген жипек ҳәм ярым жипек гезлемелерди де кен пайдаланған. Сондай ақ XIX әсирдиң орталарынан баслап англичан, ал оннан кейин рус мауытысы, шытқары ҳәм басқада фабрика гелемелери кен пайдаланылады.

Халықтың мәдениятлылық дәрежесин анықлаўда уй-ускене затлары ҳәм казан-табақ ыдыслары әҳмиетли орын тутады. XIX әсирдиң екинши ярымы XX әсирдиң басында қарақалпақларда бурыннан пайдаланып байланыслы бир қанша озгерислер кирген ҳәм мақаларыда пайда болған.

XIX әсирдиң екинши ярымы XX әсирдиң басында қарақалпақларда қатынас қуралларынан ен коп таралған туринин бири еки догершикли арба болды. Араблар қосатуғын коликтин турине карай огиз арба, ат арба ҳәм ешек арба деп аталған. Арбалардың барлық тури қурғақта пайдаланған, ал суў қатнасларда жүк тасыўда ҳәм балық алыўда кеме ҳәм шана үлкен әҳмийетке ийе болған.

XIX әсирдиң биринши ярымы ҳәм XX әсирдиң басында билимлендириў иси толығы менен мусылман руўханийлерниң қолында болды.

Оқыў орынлары мектеп ҳәм медреселер еди. Мектеплер баслаўш билим берип, оларда қуран оқыў менен, дини урып әдетлер үйретилген. Медресе питкергенлер орта мағлыўматқа ийе болып, ахун деген атақ алған.

1873 жылы Хийўа атланысынан кейин Қарақалпақстанға полковник А.В.Каулбарстың басшылығында үлкен экспедиция жиберилип, ол Әмудәрьяның қуяр аяғынан тәбийий жағдайларының, онда жасаўшы халықлардың хожалығының ҳәм турмыс салтын изертледи. Олардан Кун, Шканский, Абданушин, Сабалев, Риза-Кули Мирза ҳ.т.б. Мийнетлер үлкен әҳмийетке ийе.

Рус илимпазлары қарақалпақ ауыз еки халық доретпелерин үйрениў исине белгили улес қосты. ә90ғ жылы Ташкент қаласында қарақалпақ ҳәм орыс тиллеринде IАлпамысI дәстаны басып шығарылды.

Қарақалпақ халқының ә9әў жылға революцияға шекемги мәдениятында аўыз еки халық доретпелери, әдебияты ҳәм коркем онери олар доретиўшилер ҳәм бизин заманымызға шекем жеткериўши жыраў, бағсы, қысса ханлар айрықша орын тутады. XIX әсир ақыры XX әсирдиң басында қарақалпақ аўыз еки Ш.Уалийхановтың Iқарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар ҳәм қосымшалар болып есапланадыI - деп айтқаның толық тастыйықлады. Және де ол қарақалпақларды Iсахра булбуллериI деп аталды.

XIX әсирдиң ҳ0 жылларында Әмудәрья болиминин баслығы К.И. Розгоновтың тапсырыўы бойынша Жийемурат жараўдан биринши мәртебеIАлпамысI дәстаны жазып алынған. Бул дәстаның биринши болими Э.Диваев тәрепинен қарақалпақша ҳәм руссша ә90ә жылы басылып шыққан. Санкт-Петербург университетиниң шығысты изертлеў факультетиниң студенти И.А.Беляев ә9әқ жылы Нокистен Шынғысхан туўралы анызда, Қыпшақтан IКобланI батырдың поэмасын, Шымбайдан IЕдигеI ҳәм

IТоқтамысI туўралы энгимесинн, Қоныраттан Бердақтың IШежиресинI жазып алған.

XI әсирлерде Камак Каганаты қулағаннан сон Сырдәрья алабында сиясий-әскериә бийлик қыпшақларға отеди. Олар Арал-Каспий аралығында угузлерди асырап, Арал бойларына ҳәкимлик етеди. әә әсирдин ортасында артыштан Днепрге, шекем улкен кенисликке тарийхый - географиялық Дешти Қыпшақ Венгрия шегараларына шекем барып конысласады. Усы кенисликте жасаған қыпшақлар Башкурт, печенег, карлук, огуз жергиликли кердер ҳәм Хорезмшилер менен этно-мәдений байланыста болды.

Қыпшақ этносы келип шығыў жағынан оз-ара туўысқанлық жағынан емес, ал жерлеслик-касиплик байланысы тийкарында бирлескен руў ҳәм қәўимлерден печенег, канлы, карлук, кердер т.б. қәўимлер болған. Олар Орайлық Азияда ҳәм Шығыс Европада копшиликти тутты. Қыпшақлардың копшилик болеги кошип конып тиришилик етти.

11- әсирдин ақыры 12 әсирдин басында Сырдәрья алабында мент, Янгикент ҳәм басқа қалаларды қыпшақлар ийеdеди. Олардың жәмийетлик дузиминде руўшылық кушли тақлаған феодаллық болды. Хожалығының баслы тараўы шаруашылық болды. әә-әғ әсирлерде ислам дини тарасада Қыпшақлар әғ әсирдиң ақырына шекем нутка ҳәм шаманизмге сыйынып келеди. Арал-Каспий аралығында, Әмудәрья ҳәм Сырдәрья алабында жасаған Қыпшақлар ҳәм олардың этносиясий бирлигине кирген турк тилес қәўимлери (огуз, кердек, печенег, найман ҳ.т.б.) қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўине қатнасты. Жергиликли турк тиллеринин копшилиги усы ўақыта устемлик сурген қышпақ тилинен пайдаланған ямаса қыпшақ топары Дешти-Қыпшақ аймағындағы халықлар арасында кен таралған. Бул тиллер топарына қазақлардан, қарақалпақлардың, қырғызлардың тиллери озбек тилинин бир қатар диалектлери (Хорезм озбеклери) киреди, ал Орта Азиядан тысқарында -ноғай, башкурт, татар, кумак,карачава-балкар ҳәм басқа тиллер де киреди. Қыпшақлардың (рус жылнамаларында Половецлер

деп аталады, ал Батыс Евврепалық тарийхый дереклерде команлар деп аталды) хужимине алдамаған огузлардың бир болеги Волганың аржағына отип кеткен. әә әсирдин ө0-ү0 жылларында олар рус жерлерине жийи-жийи топылыс жасап турған. ІҚара бориклилерІ, яғный қарақалпақлар ә0 әсирде озлеринин уатаны болған Әмудәрья бойларында огуз, печенег қәўимлеринин қалдықларынң бирге косылыўының нәтийжесинде пайда болған халық. әә әсирдин ә-шерегинде Хорезмге қыпшақ қәўиминин топылыўы нәтийжесинде ІҚара бориликлердинІ копшилик болими Киев Русының жерлерине кошип кеткен. Ал бир қатарлары Хорезмде қалған.

ІҚара бориклерІ ә0өө жылы орыс Князлеринен макан журт ушын жер алған ҳәм бунын есесине орыс шегараларын душпанлардың қорғаўға миннетленген ІҚара бориклердинІ макан журтының орайы Русь дәрьясының бойындағы Торческ қаласы болған.

Жетекши тарийшылар ІЧерные кллобукиІ термини ІқарақалпақларІ деген этнонимге сәйкес келеди, деп мойынлайды. П.Л.Ивановты жазғанына қарағанда әә-әғ әсирлердеги ІқарақалпақІ атамасы Киев Русының шегараларына қарай кошип кетпей қалған, қыпшақлар келгеннен кейин Волга менен Әмудәрья аралығында жасап қалған ҳәм қыпшақ қәўимлери аўқамына кирген шығыс печенег қәўимлерине қоланылған. Буннан былайына бул еки халықтың консылас жасаўы әскерий атланысларға бирликте шығыўы, тилинин, мәдениятының ҳәм турмысының жаынлығы, олардың бир бирине жақынласыўына алып келген.

әң әсирдин тарийхшы Эн Нуверийдин шығармасында половец қыпшақлардың әә қәўиминин аты киретилген. Соның ишинде Іқара бориклилерІ де бар.

П,П,Ивановтын пикиринше қыпшақ қәўимлериниң аўқамына кирген обуз печенеглер Іқара бориклилерІ қыпшақларға араласып жоқ болып кетпеген, ал айрықша этникалық бирлик болып жасаған ҳәм соның ала әғ-әқ

әсирлериндеги қыпшақлардың ауқамында болғанлығы қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуине тағыда терен тәсир жасаған.

әң әсирдиң ақырында жасаған манғыт сардарларының бири Ноғай мырза (әғү0-әқ00) Монгол халықларының қызының бирине уйленген. Адлын Ордада ҳәкимлик қылған.

Тарийхый хужжетлерге қарағанда ноғай мырза хан муханна менен араласқаннан кейин, бурынғы ІманғытларІ деген этногенезди қоя берип, оз атына мәмлекет дузиуди ойлаған. Мине усы киси Алтын Ордада ен биринши мәртебе туркий халықларының жәмленген бир улыста жемлестирилген. Бул улас сол кисинин аты менен Ноғайлар деп аталады.

Алтын Орданың ыдыраўы менен пайда болған Ноғай ханлығы әң әсирде ҳәм әө әсирдин басында Европа сахраларындағы кен аймақты ийелеген. Ол Елдин (Волганың) Қамаға шекемги алабын ҳәм Жайықтың (Уралдың) аланларын оз ишине қамтыған.

әө әсирде Ноғай уласаның шегарасында Шейбани аўлады Абылхайыр ханның (әңғх-әңүх) басшылығында озбек ханлығы пайда болды.

Қарақалпақлардың фольклорында ІНоғайлы заманыІ деп аталатуғын қағлаш оғада коп ушырасады. Олардың копшилиги белгили Ноғай ханлары жане мырзалары Едиге, Орыс, Орманбет ҳәм басқалардың атлары менен байланыслы болып келеди.

Ноғай мырзалары Орысбий менен Ормамбет бийлер әү әсирдиң екинши ярымында устемлик жургизген. Қарақалпақлардың тарийхый фольклорындағы Орыс мырзаның аты әү әсирдеги бир қатар қарақалпақ қәўимлериниң (атап айтқанда, усы аныз кобирек ушырасатуғын қытай, қыпшақлардың). Ноғайлылар менен бирге жайықтың бойында Орыс мырзаның басшылық еткен елатында жасаўына байланыслы келип шыққан.

Ноғай мырза Орманбеттин аты да усы дәуирлерге әү әсирлерге тийисли орыслардың хужжетлеринде гезлеседи.

Қарақалпақлар менен Ноғайлылардың оз ара қатнасықлары тек сиясий байланыслар менен ғана шекленбеген Н.А.Баскаков қарақалпақлар менен Ноғайлылардың рулық қурамын салыстырған ҳәм әсиресе қарақалпақ пенен ноғай тилин салыстырып анализлегеннен кейин, бул еки халықтың этникалық жақтан жақын болғанлығын анықлаған.

Сондай-ақ әў әсирдеги Орыс хужжетлериндеги жайық бойында жасаўшы қарақалпақлар менен ноғайлыларды бирликтеги әскерий харакетлери корсетилген. Бундай мағлыўматлардың барлығы бирге әө-әү әсирлерде қарақалпақлардың копшилик болиминин ноғайлылар қурамында баслағанлығын анықлайды. Усы сиясий бирлеспенин ноғайлылар қурамында қарақалпақлардың халық болып жетилисиўи жуўмаланды, тил биротала қәлиплести.

Ҳәзирги Ноғай халқы Ноғай уласының кишкене ғана бир болеги. Кошпели Озбеклер. Қазақлар ҳәм Қыырғызлар бул уласқа қосылғаны менен ертерек шығып кеткен. Ал қарақалпақлар болса бул уластын тийкарғы халық сыпатында әү әсирге шекем оның идеяларына садық болып койған. әү әсирдиң ақырында Ноғайлы ауқамның ыдыратыўының ози қарақалпақ ҳәм Ноғай халықларының пайда болыўына себепи болған.

әң әсирдин ақырында Алтын Орданын ҳәм басқада монгол уласларының кулау тәғдиринде Арал бойы сахраларында жанадан кошпели қәуимлердин ири сиясий бирлеспелери пайда болады. Сырдәрья алабында ҳәм Дешти-Қыпшақ даласындағы кошпели Iөзбеклерl әө әсирдин ғ0 жыллары Хорезм оазисине биринши рет басып киреди. Кейин ала Кубла Арал бойларында Орта Азияның басқа еллери сыяқлы толық кошпели озбек ҳәкимнин қурамына етеди.

Тез арада Орта Азияда ғәрезсиз озбек халықларының пайда болады. әү әсирдин ү0 жылларынан баслап Шейбанийлердин басқарыўнда Бухара Ханлығы пайда болады. әўөқ-әўөҳ жыллары Бухараны манғытлардан шыққан Мухаммед рахим ийелейди. Шейбаний әөә0 жылы олгеннен кейин Хорезм

Иранның шахы Исмайылдың қараўына отеди. әөәә Хорезм қайтадан Шейбанийлердиң тағы бир алыс аўладлары - Берке султанның балалары Елбарыс пенен Байбарыс қолына отеди. Елбарыс хан деп жәрияланады. Ол Арал менен Каспий расындағы туркменлерди арқа Иран ҳәм арка Авганстан жеррлери косыл алады. Хорезм ханлығының пайтахты дәслеп Уазир, кейинги Ургенч, Сонырақ, Хийўа болады. Ал әҳ әсир басында Кокан ханлығы пайда болады. Кошпели озбек қәўимлери қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўине қатнасады. Бул үш ханлық аймағында да қарақалпақлар жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бердах шежире Н., 1993
2. Есбергенов Х. Хошниязов Ж. Этнографические мотиви в каракалпакском фольклоре Т. 1988
3. Камалов С.К. Қарақалпақлардың ата журти ҳәм олардың халық болып қәлиплесиўи ҳаққында - IЕркин Каракалпакстан I 9.67.1993
4. Камалов С.К. К вопросу о формировании каракалпакского народа ОзРИАКБ хабаршысы Nң ә99ў
5. Камалов С. Қощанов Э. Қарақалпақстан тарийхы Н. ә99қ
6. Мамбетуллаев М. Туребеков М. Кубла Арал бойы халықлары тарийхынан Т.Ш. Н., ә99ҳ
7. Мамбетов К. Қарақалпақлар тарийхы Н. ә99қ
8. Мамбетов К. Қарақалпақлар шежиресе Н. ә99қ
9. Материалы сессии ученого совета, посвященной итогам научно-исследовательских работ ә99ҳ г. Н. ә999

10 Толстова Л.С. Жоқарғы қарақалпақлар Н. ә9ўө

11. Рысназаров Н. Антропологический состав и вопросы этногенеза каракалпаков. Н. ә99ҳ

12. Камалов М., Қощанов Э. Қарақалпақстан тарийхы Н. ә99қ
13. Камалов С. Сарыбаев К. Қарақалпақстан тарийхы Н. ә99ө
14. Косбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәўириндеги мәденияты ҳәм турмысы Н. ә9ў0
15. Файзуллаев А. Шымбай изертлеўлер ҳәм аныzларда Н. ә99қ
16. Этнография каракалпаков. XIX-XX вв. Т. ә9ҳ0